

SHOH ISMOIL SAFAVIY (XATOIY) HAYOTI VA IJODI**Abdullayeva Nilufar Ibragim qizi**Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi, Termiz, O'zbekiston,
nilufarabdullayeva789@gmail.com

Annotatsiya: Ozarbayjon mumtoz adabiyotning atoqli namoyandalari orasida Shoh Ismoil Xatoyning (Şah İsmayıl Xətai) munosib o'ri bor. Ozarbayjon safaviylar davlatining bunyodkori sifatida shuhrat qozongan Shoh Ismoilning siyosiy faoliyati, madaniyatni ravnaq topdirish sohasidagi xizmatlari uning badiiy ijodi bilan chambarchas bog'liqdir.

Shoh Ismoil 1486 yilda Ardabil shahrida Shayx Haydar oilasida dunyoga keldi. Oq qo'yunlilar orasida taxt talashishlar va jangu jadallarda g'alaba qozongan Shoh Ismoil 1502 yilda safaviylar davlatini barpo etdi va Tabrizni poytaxt qildi. Uning mamlakati sharqda Shayboniyxon, g'arbda Usmoniylar davlati bilan chegaradosh edi. Fotih va shoir sifatida tanilgan Shoh Ismoil ijodda Xatoy taxallusini tanlagandi. U 37 yoshida shohlikni o'g'li Taxmasibga qoldirib, o'zi ijod bilan shug'ullandi. Ko'plab ishqiy g'azallar, hamdlar, na'tlar bitgan Xatoy "Nasihatnoma", "Dahnoma" singari falsafiy-tarbiyaviy dostonlar ham yozib qoldirdi. Shoh va shoir Ismoil Xatoy 1524 yilda, 38 yoshida vafot etdi va u Ardabildagi Shayx Safi maqbarasiga qo'yildi.

Kalit so'zlar: Ozarbayjon adabiy muhiti XV asrda, Xatoyning ijodi va hayoti, azar adabiyoti, tasavvufiy qarashlari

Abstract: Shah Ismail Khatay (Şah İsmayıl Khatay) has a worthy place among the famous representatives of Azerbaijani classical literature. The political activity of Shah Ismail, who gained fame as the creator of the Safavid state of Azerbaijan, his services in the field of cultural development are closely related to his artistic creativity. Shah Ismail was born in 1486 in the city of Ardabil in the family of Sheikh Haydar. In 1502, Shah Ismail, who won the battles and fights for the throne among the white sheep, founded the Safavid state and made Tabriz the capital. His country bordered with Shaibani Khan in the east and the Ottoman state in the west. Shah Ismail, known as a conqueror and a poet, chose the pseudonym Khatay in his work. At the age of 37, he left the kingdom to his son Takhmasib and started his own work. Khatoy, who wrote many romantic ghazals, praises, and poems, also wrote philosophical and educational epics such as "Nasihatnoma" and "Dahnoma". Shah and poet Ismail Khatay died in 1524, at the age of 38, and was buried in the mausoleum of Sheikh Safi in Ardabil.

Key words: Azerbaijan's literary environment in the 15th century, Khatay's work and life, azar literature, mystical views

Shoh Ismoil Safaviy (Ismoil I yoki Shoh Ismoil) (to'liq ismi: Abul-Muzaffar Ismoil ibn Haydar as-Safaviy; 1487-yil 17-iyul, Ardabil, Oq qo'yunlilar davlati - 1524-yil 23-may, Sarab, Safaviylar davlati) — Safaviylar mazhabining shayxi (1494—1524). Ozarbayjon davlati Safaviylar imperiyasining asoschisi va birinchi hukmdori shoir. Ozarbayjon Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 7-maydagi 211-sonli qarori bilan Shoh Ismoil Xatoyning asarlari Ozarbayjon Respublikasida davlat mulki deb e'lon qilingan asarlar ro'yxatiga kiritilgan

Xatoy merosini Ozarbayjonda o'rganish Sovet Ittifoqi davrida boshlangan. S. Mumtaz, H. Arasli, M. Guluzoda, A. Mammadov, O. Afendiyev, Pasha Karimov, M. Abbasli kabi ozarbayjon tarixchilari va adabiyotshunoslarining tadqiqotlari va fikrlari diqqatga

sazovordir. Shunday qilib, M. Fuzuli nomidagi AMEA Qo'lyozmalar instituti direktorining ilmiy ishlar bo'yicha o'rinbosari, filologiya fanlari doktori Pasha Karimov Germaniyada yashovchi vatandoshimiz Mahammadali Husseini yordamida Shoh Ismoil Xatay xattotligining rangli nusxalarini qo'lga kiritdi. Bu yerda Shoh Ismoil Hazrat Alining so'zlarini oltin va moviy siyoh bilan chiroyli qatorga ko'chirdi.

Shuni ta'kidlash kerakki, nusxa ko'chirilgan va turli xil rangli sahifalarga yopishtirilgan asarning faqat bitta sahifasi ilgari bizning mamlakatimizda bo'lgan. Endi Myunxendagi Bavariya davlat kutubxonasida saqlanadigan sarning barcha 27 sahifasining nusxalari Ozarbayjonga olib kelindi. Namunalardagi yozuv shuni ko'rsatadiki, matn 1514-yilda Shoh Ismoil Xatay tomonidan ko'chirilgan.

Xattotlik namunalari ostida arabcha matnning fors tiliga tarjimasi noma'lum xattot tomonidan ko'chirilgan. Ushbu satr Chaldiran jangidan oldin yozilgan deb ishoniladi. Usmonli imperatori Sulton Selim I Tabrizni egallab olganida, u ushbu qo'lyozmani olib, Istanbulga olib borgan. Keyinchalik asar Yevropaga olib ketildi.

Shuni ta'kidlash kerakki, Shoh Ismoil Xatayning Myunxendagi Bavariya davlat kutubxonasida „Kalimati-Murtazaviyya“ nomi bilan saqlangan go'zal xattotligi haqida birinchi ma'lumot turk olimi Ismoil Hikmet Ertaylan tomonidan 1965-yilda Istanbulda nashr etilgan „Divani-Turkiyi-Zafar“ kitobida berilgan.^[1]

Qisqa hayot kechirganiga va ko'p vaqtini hukumat tarkibida o'tkazganiga qaramay, Ismoil Xatoiy boy va xilma-xil merosni yaratdi. U qalamini eruz va hece vaznlarida ham, epik va lirik janrlarda ham ishlatgan va ozarbayjon adabiyotini unutilmas, ibratli asarlari bilan boyitgan. Vaqt talablariga javoban paydo bo'lgan samimiy, samimiy she'riyat ko'pincha siyosiy va ijtimoiy faoliyati bilan birlashtirildi. Ushbu she'riyat jang maydonlariga qilich bilan borgan, dono oqsoqollarning, tariqat shayxining eslatmasiga aylangan va dunyo va insonga muhabbatga to'la qalbning tarjimoni bo'lgan. Ushbu she'riyatda qahramonlik, go'zallik, axloqiy poklik, yovuzlikka nafrat, xunuklik, xiyonat, xiyonat, xiyonat, ojizlikka bo'lgan muhabbat to'la. Ushbu she'riyat, avvalambor, ma'naviy erkinlikni tasdiqlaydi. Ushbu she'riyat din va shariatning ma'naviy qulligini qabul qilmaydi. Dunyoqarashida panteistik bo'lgan shoir Mansur Xallaj va Imadaddin Nasimiy „analhaq“ („Men Xudo“) shiori va g'oyasini qo'llab-quvvatlaydilar va o'zlarini „birlik gulining bulbuli“ deb ataydilar:

Chun Xatoiydir bugun gul-birlik bulbul,

Oq-qora gulning ichkariga kirishiga yo'l qo'ymang.[1]

Shoirning so'fiy bo'lishi she'riyatiga kuchli ta'sir ko'rsatgan, unga yanada jasur insonparvarlik ruhini bergan. Biroq, bu jasorat Xatay ijodini sof mazhablar she'riyatiga aylantirmadi. U har doim ham haqiqiy hayot va haqiqiy odamlar haqida o'ylardi, yozgan va haqiqiy odamlarga murojaat qilgan, haqiqiy odamlar va ularning his-tuyg'ulari va tashvishlari haqida suhbatlashgan. Uning she'rlarida yaxshilik va yomonlik tushunchalari haqida fikrlar ham mavjud. Bu borada Xatoiy ozarbayjon adabiyoti dahosi Nizomiy Ganjaviyning fikriga qo'shiladi. Shuningdek, u odam nima qilmasin, yaxshi yoki yomon bo'lmasin, uning samarasini ko'radi, yomonlik qilgan kishi o'z ishidan uyaladi, deb hisoblaydi. Ammo yaxshilikka intilganlar har qanday sharmandalik va pushaymonlikdan xoli bo'ladi.

Xatoiy she'rlarida inson, lirik qahramon mag'rur, erkin fikrlaydigan, o'ziga ishongan mavjudot sifatida ulug'lanadi va uning o'lmasligi, abadiyligi, eng aqlli inson ekanligi va dushmanlari ruhini qo'zg'atish qobiliyati bir necha bor tilga olinadi.

XII asrdayoq Nizomiy Ganjaviy tasavvufga hamdard bo'lib, so'fiylarni qalbdan xabardor insonlar sifatida tanishtiradi. Shoirning „Sirlar xazinas“ da turli xil obrazlarning so'fiy nusxalari yaratilgan. Xatoiy shuningdek, so'fiylarni halol va haromga ergashganlarni ikki guruhga ajratadi. U haqiqiy so'fiylar orasida eng yuqori insoniy fazilatlarini izlaydi, shogirdlarini haqiqiy so'fiylar kabi harakat qilishga va so'fiy odam nomini ulug'lashga undaydi:

Agar siz so'fiy bo'lsangiz, sotib olish va sotish,
Haromni halolga qo'shmang,
Egri chiziqdan pastga tushmang,
To'g'ri yo'lga qarang.[3]

Xotaining ko'p qirrali she'riyatida dostonlar ham muhim o'rin tutadi. Uning „Nasihatnoma“ masnaviysi va „Dahnoma“ she'ri doston she'riyatining qimmatli namunalari. Nomidan ko'rinib turibdiki, bu falsafiy she'r. Bu yerda izchil bayon qilingan voqea yo'q. Nasihat - tasavvufning panteistik qoidalarini, shuningdek, inson haqidagi ilg'or gumanistik g'oyalarni sharhlaydigan falsafiy asar.

„Dahnoma“ - Xatayning hajmi, g'oyalari va mahorat jihatidan eng muhim asari. Bir tomondan mumtoz adabiyot, boshqa tomondan boy folklor san'ati, ertak va dostonlarning xazinasidan foydalangan holda yaratilgan ushbu she'r boshqa „Dahnamalar“ dan shakli va mazmuni xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Xatayning o'ziga xos xususiyati: hissiyotlarni samimiy, ishonarli, tabiiy ifoda etish, tabiatni his qilish, muhabbat hayajonini to'la aks ettirish, bu asarda xalq adabiyotidan ongli ravishda foydalanish fazilatlarini yaqqol namoyon bo'ladi.

Dahnoma - o'n harfni anglatadi. Asar o'nta harfdan iborat bo'lib tuyulsa-da, she'rning mazmuni harflar emas, balki shu harflar bilan bog'liq voqealardir.

Xatoiy tabiatdagi rang-barang rasmlarni, turli xil bo'yoqlarni topish va ulardan foydalanish uchun insonning his-tuyg'ularini tabiiy, samimiy ifodalash uchun mavzu imkoniyatlaridan mohirlik bilan foydalanadi. Tez-tez, lekin mahalliy g'azallar she'rning lirizmini kuchaytiradi. Shoir tomonidan yaratilgan tabiat tasvirlaridan biri she'rning boshida berilgan. Ushbu tasvirlar shu qadar aniqki, rassomlar ular asosida osongina ko'plab panellarni yaratishi mumkin.

Ozarbayjon adabiyotshunosligida bahor janri odatda Xatoiy ta'rifining eng tipik namunasi sifatida ko'rsatiladi. Bizning adabiyotimizda ko'plab tabiat tavsiflari yaratilganiga qaramay, Xatay tomonidan yaratilgan ushbu tavsif bunday tavsiflar orasida alohida o'rin tutadi:

Qish ketdi, yana bahor keldi,
Gul ketdi va gul keldi.

Barcha qushlar qichqirishdi,
Uning ustiga yana muhabbat olovi tushdi.

Kipr yana suvni ushladi,
Fakte ku-ku suv ustida o'qidi.

Yaylovda kulib,
Anorning kulishi donni ochdi.

Vinç havoga uchib ketdi,
Lachin aluban vodiya tushdi...[2]

Ushbu tavsifda tabiat insondan ajralib turmaydi. Quvnoq, quvnoq yurak tabiatdan oladigan quvonch va baxtni bosqichma-bosqich sezib turadi. Shoir qushlar yig'layapti deyishi bilanoq, „Bu jonga yana sevgi olovi tushdi“ deb inson hayoti haqida gapiradi va inson hayotini tabiat bilan birlashtirdi.

Uning so'zlariga ko'ra, tabiatda gullar ochilib, qushlar sayraganda, inson qalbida muhabbat tuyg'ulari uyg'onadi. She'rdagi tabiatni tasvirlash bilan bir qatorda Ashigning ma'naviy azoblarini aks ettiruvchi g'azallar ham asarning badiiy ta'sirini oshirishga xizmat qiladi.

Xatoiyga qadar boshqa ozarbayjon shoirlari - Humam Tabriziy va Avhadiddin Marog'iylar ham „Dahnoma“ mavzusida asarlar yozishgan. Xatoiy ushbu an'anaviy syujetni vaziyat va voqealarga mos ravishda o'zi yaratgan lavhalar va boshqa she'riy kashfiyotlar orqali yangilay oldi. Shuningdek, Xatayiyning „Dahnoma“ si ona tilida yozilgan birinchi dostonlardan biridir. Dostonda lirik janrlar, jumladan, g'azallardan foydalanish Xatoiy she'rida Fuzuliydan va hattoki Xakiridan oldin uchraydi. Xatoiy ushbu she'rni hokimiyat uchun kurash avjiga chiqqan, 1506-yilda, yigirma yoshida yozgan. Bu yoshligida u nafaqat Safaviylar Ozarbayjon davlatining poydevorini qo'ydi, balki epik she'rimizga „Dahnoma“ kabi o'ziga xos fazilatlarga ega asar ham berdi.

Xatoiy adabiy merosining muhim qismini bo'g'in vaznida xalq she'rlari shaklida yozilgan asarlar tashkil etadi. Bizning bo'g'inli she'rimizning tarixi Xataydan boshlanadi. To'g'ri, bu shakl Xataygacha odamlar orasida bo'lgan, ammo uni yozma adabiyotga olib kelgan Xatay edi. Hukmdor shoir o'z g'oyalarini xalq she'riyatining an'analari asosida tarbiyalangan nisbatan savodsiz yoki umuman savodsiz bo'lgan omma, shogirdlar va qizil boshliqlarga etkazish uchun ko'proq mos ekanligini sezdi va u o'zlari yaxshi ko'rgan va tushunadigan shakllardan foydalanishni o'z zimmasiga oldi.

Ushbu she'rlarda odamlarning ruhi va didiga yaqinlik alohida o'rin tutadi. Xatoiyning siyosiy, axloqiy va estetik qarashlari ushbu she'rlarda juda aniq va sodda tarzda ifoda etilgan. Umuman olganda, Xatay she'riyatiga xos bo'lgan soddalik va ravshanlik uning hece vaznidagi she'rlarida ko'proq namoyon bo'ladi.

Xatoiyning asarlari ham bo'g'inlarda, ham bo'g'inlarda mumtoz yozma adabiyotimizning eng qimmat namunalaridan biridir. Shoir merosi keyingi davrlar adabiyotida chuqur izlar qoldirdi. Fuzuliy singari daho rassom Xatayga javoban bir qator she'rlar yozgan va o'zining birinchi buyuk asari Bangu Badeni unga bag'ishlagan. Taniqli xalq rassomi va hukmron shoirning zamondoshi Ashig Gurba ni uni „Murshidi-kamilim, shayx o'g'li shohim“ deb kuylagan. Shoh Ismoil Xatayning asarlari qo'lyozma va og'zaki ravishda keng tarqatildi va musiqa hamrohligida yig'ilishlarda ijro etildi. Shoh Ismoilning mashhur dostoni uning hayoti va kurashi haqida yozilgan.

Muhammad Fuzuliy nomidagi qo'lyozmalar instituti direktorining ilmiy ishlar bo'yicha o'rinbosari, filologiya fanlari doktori Posha Karimov Anqara Milliy kutubxonasi Shoh Ismoil Xatoiy va uning o'g'li Shoh Tahmosb I tomonidan ona tilida yozilgan she'rlarini topdi. Xatayning Anqara Milliy kutubxonasi qo'lyozmalar to'plamidan topilgan „Shoh Xatoiy“ nomi ostida asarlari g'azal va kuplet janrlarida yozilgan. Uning ba'zi bosma she'rlari bilan ushbu qo'lyozmadagi she'rlari o'rtasida farqlar mavjud. Ushbu farqlar shoir asarlarining kelgusi nashrlarida hisobga olinishi kerak. Shoh Taxmasib I o'zining g'azalida Usmonli imperatori Sulton Sulaymon qo'shinlarining 1534-yilda Safaviylar davlatiga qilgan muvaffaqiyatsiz yurishini aytib, raqibning mag'lubiyatini uning muqaddas nasldan ekanligi bilan izohlaydi. Sulton Sulaymonning ushbu she'riga berilgan javob ham o'sha to'plamda berilganligi qiziq.

Shunday qilib, Shoh Ismoil Safaviy va Sulton Selim I o'rtasidagi dialogni ularning o'g'illari Taxmasib I va Sulton Sulaymon Sulton o'z ona tillarida she'r shaklida davom ettirdilar.^[5]

Ushbu doston asosida Muslim Magomayev shu nomdagi operani yaratdi. Yozuvchi A. Jafarzodaning „Boku-150“, F. Karimzodaning „Xudafer ko'prigi“, A. So'nggi yillarda Nijatning „Qizilbashlar“ romanlari va bir qator badiiy asarlar Shoh Ismoil Safaviy hayoti va shaxsiyatiga bo'lgan katta qiziqish ifodasi sifatida paydo bo'ldi.

Adabiyotlar:

1. Şah İsmayıl Xətəinin xətt nümunələri aşkarlanıb
2. Paşa Kərimov Ankara Milli Kitabxanasından I Şah İsmayıl Xətəinin və onun oğlu I Şah Təhmasibin ana dilində yazdıqları şeirləri aşkar etmişdir
3. Paşa Kərimov:Şah İsmayıl Xətəinin xətt nümunələri aşkarlanıb
4. Paşa Kərimovun əldə etdiyi əhəmiyyətli əlyazmanın surəti Azərbaycan və İtaliya prezidentinin iştirak etdiyi “Əbədiyyət xəzinəsi” adlı sərgidə təqdim edilib
5. "Azərbaycan Respublikasının orden və medallarının təsis edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 10-noyabr 1992-ci il tarixli, 370 nömrəli Qanunu. e-qanun.az (Wayback Machine saytida 30-mart 2012-yil sanasida arxivlangan) (Ozarbayjoncha)
6. AzərTAc. „Heydər Əliyev Mərkəzində Şah İsmayıl Xətəiyə həsr edilmiş sərgi açılıb“ (az). Youtube.com(2018-yil 19-iyul). Qaraldi: 19-iyul 2018-yil.